

Gerő András

1867 KIEGYEZÉSE KÉT LÁTÓSZÖGBŐL

A kiegyezést a kortársak közül sokan kiegyenlítésnek hívták. A kifejezés azt volt hivatott dokumentálni, hogy Ausztria és Magyarország érdekeit 1867-ben egyensúlyi helyzetbe hozták, kiegyenlítették. A kiegyenlítést mint tartalmi lényegét rögzítette a kiegyezés, mintegy törvényes formát adva a lényegnek.

Akárhogy is bűvészkedünk a szavakkal, alapvetően kompromisszumról van szó. A magyarok elfogadták a nem teljes állami szuverenitás tényét azért, hogy a Habsburg Monarchia fennmaradjon. Az uralkodóház viszont elfogadta azt a tényt, hogy a magyarok éljenek a nem teljes értékű szuverenitással. Ők tehát feladták az egységes birodalom eszméjét.

A kiegyezést, kiegyenlítést sokan, sok szempontból vizsgálták, és jelentős a szakirodalma annak is, hogy mikor, hogyan értékelték.¹

Én itt és most két, nagyon is eltérő szempontot kívánok érvényesíteni.

Az egyik nézőpont a „legfelül” látószöge; az, hogy a Habsburg Birodalom a „hosszú XIX. század” folyamán miként illeszkedett az európai hatalmi rendszerbe, és a krízisekre milyen belső korrekciókkal reagált. A kiegyezés is a krízisekre adott válaszok sorába illeszkedik, s így egy hosszú folyamat részeként is értelmezhető.

A másik nézőpont a „legalul” látószöge; az, hogy a magyar politikai kultúrára, a magyar nacionalizmusra miként hatott a kiegyezés; hogyan teremtett politikai megosztottságot, identitást és érzelmi elkötelezettséget a honi politikai közösségen belül.

Mindkét szempont kifejtése akár önálló monográfiát is megtölthetne, ugyanis annyi forrás és szakirodalom áll rendelkezésre. Én itt csak vázlatosan fogom megmutatni a gondolkodás irányait s a megközelítés lehetséges eredményeit e két nézőpontból.

¹ A kiegyezésről szóló nagyszámú munkából kiemelném azt, ami – mintegy a reprezentativitás igényével – válogatást közöl a politikai, közéleti tudományos emlékezet, illetve a történetírás eltérő hangsúlyú megközelítéseiből: *Cieger András* 2004.

A nemzetközi viszonyok látószöge

Paraméterek

A Monarchiát – külpolitikai rangját tekintve – politikai nagyhatalomként tartották számon. 1867-ben, a kiegyezés idején a több mint 600 ezer négyzetkilométernyi területén harmincötmillió lakos élt. A területi nagyságot tekintve Európában csak Oroszország járt előtte, lélekszám alapján pedig Orosz- és Németország mögött a harmadik helyen állt.

A fenti arányok igazán nem módosultak a későbbiekben sem, annak ellenére, hogy a Monarchia 1878-ban megszállta, majd 1908-ban a magyar Korona jogaira hivatkozva be is kebelezte Bosznia-Hercegovinát (a területet egyébként nem Magyarország, hanem a közös pénzügyminisztérium igazgatása alá rendelték).

1910-re a Monarchia 676 615 km²-nyi területén 51 390 223 ember élt. Összehasonlításképpen, keletkezett adatokkal: Németország 547 ezer km², 65 millió fő; Franciaország 536 ezer km², 39,5 millió fő; Nagy-Britannia 318 ezer km², 46,5 millió fő. Jegyezzük azonban meg, hogy ezen országok jelentős gyarmatbirodalommal és gyarmati népességgel is rendelkeztek, amit a Monarchia nem mondhatott el magáról.

Míg a többi európai nagyhatalom esetében a népesség körében valamely etnikum erős dominanciája (Oroszország, Nagy-Britannia), vagy erőteljes homogenitás (Franciaország, Németország, Itália) érvényesült, addig a Monarchiát nemzeti sokszínűség jellemezte. A birodalmat 11 nemzet, illetve nemzetiség lakta, s ezt tovább színezte a több vallás kulturális háttere. Ha társalgási nyelv alapján nézzük az etnikai tagolódást, akkor – 1910-re – a legnagyobb csoport, a németet használók aránya nem haladta meg a 25%-ot. A magyart elsődleges nyelvként használók is csak 17%-ot tettek ki. Így tehát a számuk alapján legnagyobb népcsoportok sem mondhatták magukat igazán dominánsnak – még ha a politikai erőviszonyokban más kép is tükröződött, hiszen a birodalom két felét a fekete-sárga és piros-fehér-zöld szín uralta.²

Az etnikai és kulturális sokszínűség mellett a Monarchia európai szerepét erőteljesen befolyásolta, hogy noha fizikai értelemben nagyobb volt, mint az 1871-ben létrejött Németország, illetve Franciaország és Nagy-Britannia, gazdaságilag mégis jóval kisebb erőt képviselt náluk. A kétközpontú – dualista – állam 1867 és 1918 között kétségkívül sokat fejlődött, ám ez a fejlődés mégis elmaradt a nyugati szomszédok teljesítményétől. A Monarchiát a felzárkózás jellemezte az ipari forradalom útját korábban vagy teljesebben végigjáró országokhoz képest, de a felzárkózás folyamata mégsem tudta megszüntetni a viszonylagos lemaradást. Komoly gazdasági-fejlettségi különbségek mutatkoztak a birodalmon belül is, hiszen egy világ választotta el Csehországot Boszniától vagy éppen Alsó-Ausztriát Bukovinától. Egyszerre volt jelen a felzárkózás, az elmaradottság, a gazdasági egység és az egységen belüli markáns különbségek.³

Amikor a Monarchia nagyhatalmi státuszáról beszélünk, egyszerre kell számításba vennünk azokat a tényezőket (terület, népesség, viszonylagos gazdasági erő), amelyek alátámasz-

² A Monarchia fizikai, etnikai dimenziójához: *Alexander Sixtus von Reden* 1989; *Robert A. Kann* 1974: appendix K.; *Brigitte Vacha* 1992.

³ A gazdasági fejlődést a legátfogóbban, összehasonlító módon elemzi *David F. Good* 1984. Újabbán lásd *Katus László*: Az Osztrák–Magyar Monarchia közös piaca, illetve *Kövér György*: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. In: *Gerő András* 2007: 22–43.; illetve 44–72.

tották, s természetesen azokat is (erős etnikai kevertség, komoly belső gazdasági egyenlőtlenségek), amelyek gyengíthették, illetve gyengítették e nagyhatalmi helyzetet.

Egy további dimenzió viszont támogatta a Monarchia nagyhatalom mivoltát: annak geopolitikai helyzete. Az, hogy a Habsburg Birodalom az Orosz Birodalom, az egységessé váló Németország és a hanyatló Török Birodalom között terült el, felértékelt az európai politikában játszott szerepét. Sajátos egyensúlyozós s egyben „gát”-szerep eljátszására is alkalmassá tette. Ez utóbbi úgy értendő, hogy az „északi kolosszus”, Oroszország balkáni terjeszkedését zavarhatta, gátolhatta – persze csak akkor, ha ehhez megfelelő szövetségesi háttérrel rendelkezett.

A külpolitika, a nemzetközi viszonyok, a szövetségesi rendszerek tekintetében a belpolitikai szerkezetnek nem szoktak túl nagy jelentőséget tulajdonítani. Igaz ez a Monarchiára is. Hiába őrizte sokáig a dinasztikus konzervativizmus értékét, tényleges kapcsolódási pontjait nem ez határozta meg – amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy a hasonló értékeket valló Oroszországgal hol szövetséges, hol ellenséges viszonyba került. (Az összefüggés fordítva is igaz: Oroszország is hasonlóan viselkedett.)

Így aztán – nem mondok nagy újdonságot – a Habsburg Birodalom nemzetközi szerepét, kötelességeit az érdekek és az azok érvényesítésével kapcsolatos helyzetérzékelés szabta meg. A Monarchiának – akárcsak a többi államnak – két állandó érdeke volt: egyrészt fenn kívánt maradni, másrészt pedig kontinentális hatalmát kívánta kívülről biztosítani. Attól függően választotta meg aktuális szövetségesét, hogy éppen létét fenyegette-e veszély, vagy hatalombiztosításában bízhatott-e. Geopolitikai helyzete miatt mindig adódott veszélyforrás, de szövetséges is.

Ami talán túlmutat ezeken az evidenciákon, az – megítélésem szerint – a Monarchia 19. századi életképessége. Pontosabban szólva az, hogy kritikussai, belső ellenfelei sokkal inkább látták korhadó, szétesőben lévő képződménynek, mintsem azt a tények alátámasztanák. A Habsburg Birodalom – szemben a sorra-rendre elhangzó egykorú s a történetírásban is visszatérő megítélésekkel – a 19. század egyik legéletképesebb intézménye volt.⁴

A túlélő krízisek

A birodalom a hosszú 19. század során öt, a létét is megkérdőjelező kihívással került szembe.

Az első krízist a napóleoni háborúk okozták.⁵ Ausztria mind a hat Napóleon-ellenes koalíciónak tagja volt, az akkori háborúk több mint másfél évtizedes történetében mintegy kétfélmillió lakosát mozgósította, illetve küldte harcba. Mindenkiel összeállt, aki hajlandó volt Napóleonnal szemben szövetkezni. Annak ellenére, hogy öt koalícióban vereséget szenvedett, a franciákkal szemben győztes európai összefogás végül is honorálta Ausztria kitartását. A háborúkat lezáró európai rendezésről szóló kongresszust nem véletlenül tartották Bécsben, és a Szent Szövetség egyik fő kialakítója a Habsburg Birodalom kancellári tisztségét betöltő Metternich volt. Gondoskodott is arról, hogy stabilizálja Ausztria nagyhatalmi állását. A napóleoni háborúk nem

⁴ Az egykorú és a történetírásban is feltűnő nézetek egy részét összegzi *Hanák Péter* (*Hanák Péter* 1975). A nemzetközi összefüggések és a megítélés diszkrpanciáját több tanulmányban érinti *Kosáry Domokos* (*Kosáry Domokos* 2001, különösen 163–332., illetve 420–636.). A Habsburg Monarchia életképességét érdemes más európai birodalmakkal is összehasonlítani. Ebben segít *Robert Aldrich* (*Robert Aldrich* 2007), továbbá *Eric J. Hobsbawm* (*Eric J. Hobsbawm* 2004).

⁵ A napóleoni háborúk, illetve azok nemzetközi politikai hatásához lásd: *Henry A. Kissinger* 1954, magyar vonatkozásához: *Kosáry Domokos* 1977.

Ausztria megrendülésével, hanem megerősödésével zárultak. Másfelől a napóleoni háborúk azt bizonyították, hogy Ausztria a megerősödését az oroszok Napóleon feletti győzelmének, pontosabban szólva e győzelem „hasznosításának” köszönhetette. Ez az egész 19. századra vonatkozóan előrevetítette, hogy Ausztria nagyhatalmi státusza nemcsak önmagától, hanem részben másoktól függ.

A Habsburg Birodalom létét is megkérdőjelezni képes második krízist az 1848-as forradalmak jelentették. A nemzetállami követelések irányába elmozduló liberális mozgalmak többszörös veszélyt jelentettek, hiszen nemcsak a Birodalom feldarabolódásának, hanem a dinasztia eltűnésének lehetőségét is magukban hordozták. A bécsi forradalom energiái viszonylag hamar kimerültek, a prágai forradalom alig egy hét alatt véget ért – jószerivel egyedül a magyar forradalom jelentett nagyobb válságforrást.⁶ Az 1833-as müncheni szerződésre hivatkozva a birodalom létének biztosításához az orosz segítséget is igénybe vették – miközben Franciaország és Anglia egyaránt érzékeltette, hogy nem érdekük Ausztria felbomlása. Ma már szinte bizonyosan állíthatjuk: a Habsburgok orosz segítség nélkül is úrrá lettek volna a szétszakadással fenyegető veszélyen. Az a tény azonban, hogy mégis igényt tartottak a cár segítségére, arra utal, hogy rendkívül komolyan vették a belső bomlás lehetőségét. Megnyugvással tölthette el őket, hogy a korabeli európai nagyhatalmak egyike sem kívánta a Monarchia szétesését. Így aztán leküzdhették a második nagy krízist is, s egy olyan korban stabilizáltak egy dinasztikus, soknemzeti-ségű birodalmat, amikor látszólag minden a nemzeti alapú újragondolásról szólt.

A harmadik nagy krízishelyzetet a hosszan elhúzódó olasz egységmozgalom jelentette. A válság mélyen érintette a Habsburg Birodalom státuszát, hiszen az észak-olasz tartományok elvesztését jelenthette, és a mozgalom újabb lökést adhatott volna a birodalmon belüli, levert nemzeti mozgalmaknak is. Ráadásul az olasz egység – legalábbis Ausztriával szemben – nemzetközi támogatásra is lelt, hiszen Franciaország (nem önzetlenül) komoly segítséget nyújtott a felkelőknek. Az 1850-es évek végére fegyveres konfliktusig jutó folyamat Ausztria vereségével, az olasz tartományok elvesztésével végződött... De nem járt a birodalom szétesésével – ami persze súlyos csalódást okozott a harcra és álmodozásra kész magyar emigrációnak.⁷ Franciaország gyorsan lezárta a konfliktust, megszerezte Savoyát és Nizzát, s a maga részéről III. Napóleon nyilvánvalóvá tette: Ausztria szükséges az európai nagyhatalmi struktúrában. Az újabb krízis területvesztéssel járt, de megint csak nyilvánvalóvá lett, hogy egyrészt a korabeli nemzetközi rend szempontjából fontos a Birodalom léte, másrészt a Habsburg Monarchiának van oly erős belső konzisztenciája, ami létét belülről sem kérdőjelezi meg.

A negyedik nagy krízist a német egység problémája jelentette.⁸ A porosz–osztrák vetélkedés téje oly nagy volt, hogy fegyveres konfliktushoz is vezetett. Az 1866-os königgrätzi osztrák vereség egyértelművé tette, hogy a porosz vezetésű „kisémet” megoldás érvényesül. Ugyanakkor az is egyértelmű lett, hogy a győztes Poroszország nem kívánja Ausztria felbomlását, hiszen a Habsburg Birodalomban későbbi potenciális szövetségesét látta. Megint csak bebizonyosodott, hogy Ausztria léte nemzetközileg megkérdőjelezhetetlen érdek.

⁶ A magyar forradalom szakirodalma rendkívül nagy. A nemzetközi szakirodalomban a legjelentősebb: *Deák István* 1979.

⁷ Az olasz egységmozgalom magyar összefüggéseiről: *Lukács Lajos* 1986, illetve *Kovács Endre* 1967.

⁸ A Habsburg Birodalom és a német egység, illetve Németország viszonyát rendkívül alaposan elemzi: *Diószegi István* 1998. Jóval régebbi, de adatgazdag: *Wertheimer Ede* 1910.

Belső válaszok

Akár a hatalmi egyensúly fogalmában gondolkozó brit külpolitika, akár a cári Oroszország álagőrző külpolitikai felfogása, akár a német–francia vetélkedés szemszögéből nézzük a Habsburg-államalakulatot, védte őt a nemzetközi érdekek rendszere. De mindez kevés lett volna, ha a Birodalom nem lett volna képes a krízisekből a belső stabilitását garantáló tanulságokat levonni. Azaz: ha nehézkesen is, ha néha akadozva is, de minden nagy krízist követett valamilyen belső korrekciós kísérlet. A belső korrekciók pedig kivétel nélkül azt a célt szolgálták, hogy a Birodalom konzisztenciája megmaradjon, új energiákat, stabilizáló pontokat találjon.

A napóleoni háborúk után a központi hatalom és rendies struktúra sajátos egyensúlyát érvényesítették, ami kétségtelenül jelentős változás volt a 18. századi abszolutisztikus gyakorlathoz képest. Ez a folyamat már a francia forradalmat követően, II. József halála után (1790) elkezdődött, s a metternichi rendszer stabil módon, mintegy állandósuló politikai gyakorlatként működött tovább 1815 után is. Kétségtelen, hogy a központi és a helyi hatalom együttélése, együttműködése nem volt konfliktusmentes, de a rendszer – legalábbis a 18. századi abszolutizmushoz képest – jelentős önkorrekción ment át. Az is igaz, hogy a rendszer egy idő után már nem tudta kielégíteni a polgári átalakulás politikai igényeit (noha a Birodalom itt is engedett, a magyar átalakulás például így tudta megőrizni a békés jelleget).

A forradalmak leverése után berendezkedő neoabszolutizmus – annak ellenére, hogy a magyar történetírás egy része nemzeti szempontból máig kárhóztatja⁹ – megint csak egy, a Birodalom fennmaradását segítő sikeres belpolitikai korrekció volt. Az olasz egységmozgalomra az 1850-es évek végén megint csak belső változtatásokkal (októberi diploma, februári pátens) reagált a Birodalom vezetése, elérve ezzel, hogy a megrendítő erejű külső vereség nem tudta a belső stabilitást megkérdőjelezni. A német egységmozgalom során elszenvedett Habsburg kudarc pedig egy olyan belpolitikai változást váltott ki, ami egészen az első világháború végéig stabilizálta a Monarchia belső rendjét. Nevezetesen az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés, ami alkotmányos konsztituenciát adott a Habsburg Birodalomnak. A politikailag két központú szerkezet a belső feszültségek jelentős részét nem szüntette ugyan meg, de olyan keretet biztosított, amiben a konszolidáció erői jobban érvényesültek, mint a belső bomlásra játszó szándékok.

Mindezzel csupán azt kívánom jelezni, hogy a radikális kritikusai által oly lenézett Habsburg-hatalom a nemzetközi krízisek tanulságait belső politikai változásokban is realizálta. Így nemcsak a külső, egyéb nagyhatalmi érdekek, hanem a belső stabilitás folyamatos biztosítása is hozzájárult a Monarchia nemzetközi helyzetének szilárdságához. Bár a Birodalom több krízisen is átesett, a külső érdekháló és a belső, hatalmi reagálókészség együttesen sikeresen stabilizálta helyzetét, óvta létét.

⁹ Így például Szabad György 1979. Persze a negatív megítélés mellett van más hangsúlyú, nemcsak a nemzeti szempontot érvényesítő megközelítés is. E tekintetben figyelemreméltóak Benedek Gábor, Buzinkay Géza, Deák Ágnes a tárgykört érintő írásai.

A szövetségi keretek

A kiegyezéssel, illetve a „kisnémet” út megvalósulásával lezáruló válságidőszak után a Monarchia egy olyan hosszú békeperiódushoz érkezett, ami módot adott arra, hogy egy stabilizálódó nemzetközi politikai feltételrendszerbe, szövetségi rendszerbe illeszkedjen.

Az 1870-es évek elején az európai politikában – mivel Franciaország németellenes szövetségi rendszer kialakítására törekedett – még megjelent a német–osztrák–orosz szövetség eleme, de a hetvenes évek végére már körvonalazódtak a hosszabb távra is működőképes szövetségi kombinációk. Az 1878-as san stefanói, az orosz–török háborút lezáró béke túl kedvező volt Oroszország számára, így a még ugyanazon évben összeülő berlini kongresszus felülírta azt. A Monarchia számára a döntés tényleges területgyarapodást hozott (Bosznia-Hercegovina megszállásának jogát), s mivel Németország nem támogatta az orosz követeléseket, továbbá védővám-politikájával is magára vonta az oroszok neheztelését, megnyílt az út a német–Habsburg szövetség megszilárdítása előtt.

1879-ben létrejött a Németországot és az Osztrák–Magyar Monarchiát magába foglaló „kettős szövetség”, ami – a német–francia ellentét miatt – nyilvánvaló franciaellenes éllel is rendelkezett. 1881-ben Tunisz francia protektorátus alá került, s mivel a területre Olaszország is igényt tartott, ezért szövetségest keresett, aminek eredményeként 1882-ben csatlakozott a kettős szövetséghez.

Bismarck megpróbált továbbra is jó viszonyt fenntartani Oroszországgal, ezért 1887-ben – francia támadás esetére – úgynevezett viszontbiztosítási szerződést kötött vele. A német–orosz gazdasági és politikai érdekellentétek azonban nem biztosítottak hosszú életet ennek a próbálkozásnak. 1892-ben francia–orosz katonai konvenciót írtak alá, amit a cár 1893-ban jóvá is hagyott. Kialakultak az európai hatalmi politika szövetséges súlypontjai. 1904-ben Anglia és Franciaország egyezett meg – németellenes éllel (*entente cordiale*). A rendszert 1907-ben tette kerekké az angol–orosz megegyezés. A szövetségi háttér, illetve rendszer ismeretében és tudatában a Monarchia 1908-ban bejelentette Bosznia-Hercegovina annektálását.

Az 1900-as évek első évtizedére kialakultak azok a nemzetközi politikai keretek, amelyek a Monarchia – s egész Európa – számára előrevetítették az újabb krízis árnyékát, amit aztán a kortársak „nagy háborúnak” hívtak, a történetírás pedig közönségesen csak első világháborúnak nevez.

A halálos krízis

A Habsburg Birodalom saját szövetségi rendszere aktív tagjaként vett részt az első világháborúban.¹⁰ Az állam és a hadsereg működése lényegében a háború végéig biztosította a részvételt. E tény már csak azért is figyelemreméltó, mert a cári állam és hadsereg már 1917-re csődöt mondott, miközben a Monarchia kritikusai vélelmezték, hogy a háború kihívásai között a Habsburg

¹⁰ Az első világháborús részvétel áttekintő feldolgozása: *Galántai József* 1974. A nagyhatalmak korabeli Monarchia-politikáját elemzi: *Romsics Ignác* 1995: 19–94.

Birodalom sem lesz képes hosszú ideig működőképes maradni. A Birodalom hadserege azonban gyakorlatilag ugyanaddig működött, mint a nemzetállami, s a kortársak által kiválónak tartott német haderő.

A Monarchia háborús részvételével a legnagyobb probléma az volt, hogy a Habsburg Birodalomnak sem a világ újrafelosztásában, sem a határai mentén történő területgyarapodásban nem volt különösebben erős érdekeltsége. Nem lévén gyarmatbirodalma, semmi komoly érdek nem fűzte más kontinensek hatalmi átrendezéséhez. Ami pedig a határok megváltoztatását illeti, annak tétnélküliségét a birodalom számára jól mutatja, hogy amikor 1916 őszén legyőzte Romániát, gyakorlatilag alig érzékelhető területi korrekciókat tett. Így tehát a Monarchia számára a háború igazi célja csak az lehetett, hogy nagyjából minden maradjon úgy, ahogy addig is volt. Ez pedig igen sovány háborús motiváció.

A Monarchia viszonylag korán felismerte, hogy számára a minél gyorsabb befejezés az előnyös, s végeredménynek szívesen látta volna az 1914-es kiindulópontot. A különféle békepuhatolozások mind 1916-ban, mind 1917-ben – utólag nézve kisszerű ellentétek és igények miatt – eredménytelenek maradtak.¹¹ Az a tény pedig, hogy az Egyesült Államok 1917 tavaszán, az antant oldalán belépett a háborúba, végképp eldöntötte az erőviszonyokat. Noha Oroszország 1917-re ténylegesen elvesztette a háborút, Amerika hadba lépése és a központi hatalmak kimerülő erőforrásai együttesen azt eredményezték, hogy 1918 őszére bekövetkezett a katonai összeomlás, és mind a német front, mind a Monarchia hadserege szétesett.

A régi, az egész 19. században végig érvényesülő reflex nyomán a katonai kudarcot belpolitikai korrekcióval próbálták ellensúlyozni. 1918. október 16-án Károly császár bejelenti Ausztria föderatív alapon történő átalakítását és felszólítja a különböző tartományokat, hogy alakítsák meg a maguk nemzeti tanácsát.

Az uralkodó proklamációja Magyarországra nem vonatkozott. Magyarországon 1918 szeptemberére az addig igencsak szűk körű választójog kibővítésével kíséreltek meg olyan, új belpolitikai konstellációt létrehozni, ami a külső vereség esetén is biztosítja a belső stabilitást.

A régi recept azonban ezúttal nem vált be. Egyrészt azért, mert a győztes hatalmak már nem tartották szükségesnek a Közép-Európát lefedő nagy államalakulat fenntartását. Az egész 19. századi politikai örökséggel szemben egy olyan átrendezésben gondolkodtak, ahol a dinasztiaknak már nem jut szerep, s ahol a nemzeteken átnyúló állam helyett a nemzetállam biztosítja a – szerintük – kalkulálható nemzetközi viszonyokat. Másrészt viszont a rendkívül megkésett belső reformok egy, a felbomlás szélére került államtól jöttek, ahol azok, akikre a reformok vonatkoztak volna, alappal vélték úgy, hogy többet kaphatnak a győztesektől, mint a vesztes hatalmi elitől. Mindezek a tényezők – négy év háború után – együttesen menthetetlenné tették az Osztrák–Magyar Monarchiát, a Habsburg Birodalmat.

A hosszú 19. század ötödik nagy válságát a kettős Monarchia már nem élte túl.

¹¹ A nagyhatalmi közeledési kísérleteket, illetve az antant háborús céljainak változását kimutatja: *Ormos Mária* 1983. Lényeges továbbá *A. J. P. Taylor* 1990: 233–251.

Az alternativitás

A hosszú 19. század folyamán – egészen az első világháborús időszakig – az európai nagypolitikát befolyásoló hatalmi tényezők meg kívánták őrizni a Habsburg Birodalmat. Egyetlen olyan, tényleges hatalmi erővel bíró tényezőről sem tudunk, ami mást akart volna. Területi korrekcióról lehetett csupán szó, de nem a létezés kétségbevonásáról.

Másfelől ugyanezen időkben a Monarchia mindenkori vezetése kész volt arra, hogy belpolitikai, belszerkezeti korrekciókat hajtson végre. Ezek a korrekciók nem valamiféle elvont „közjó” felfogásából fakadtak, hanem abból a felismerésből, hogy a belső stabilitást, szilárdságot biztosítani kell – még esetleges külső vereség esetén se jusson senki eszébe a Birodalom felszámolásának lehetősége.

A két tengelyen futó, de egymásra is ható stratégia alapvetően sikeresnek bizonyult, hiszen a Birodalom négy komoly válságot sikerrel élt túl, léte nem vált kérdésessé, s területi veszteségeit területi nyereséggel is kompenzálni tudta. (Igaz ez akkor is, ha akkor is tudták és ma is tudjuk: az észak-olasz tartományok mind gazdasági, mind politikai szempontból sokkal fontosabbak voltak, mint az előbb okkupált, majd anektált Bosznia-Hercegovina.)

A kor szereplői megfogalmaztak ugyan alternatív lehetőségeket, ezek azonban a korszak egészében nem tudták áttörni a külső és belső hatalompolitikai realitásokat. Sem a nagynémet egység, sem a különféle, a Habsburg Birodalmat kiváltó „Dunai Szövetség” vagy „keleti-Svájc” elképzelések,¹² sem a valamiféle magyar birodalomról szóló víziók nem bizonyultak járható útnak. Ha alternatívát keresünk, azt nem a külső, nemzetközi pályában lelhetjük fel. Sokkal inkább azokban a belső tendenciákban, amelyek a nemzetközi fejlemények tudomásulvétele mellett működtek, s amelyek a belső szilárdságot voltak hivatottak biztosítani. E tekintetben értelmezhetjük érdemi alternativitásként a Birodalmat megőrizni kívánó 1848-as fejleményeket, vagy akár az 1867-ben létrejött kettős szerkezet trialista struktúrává való átalakításának szándékát 1871-ben. Utóbbi azért is lényeges, mert egy szláv érdekeltséget is magába foglaló, konszolidált Habsburg Birodalom egész másként kezelhette volna egy esetleges vesztes nagy háború következményeit, mint ahogyan azt 1918-ban tette. A Birodalomnak nem volt alternatívája, a Birodalom belső szerkezetének annál inkább.

Az első világháborúval a hosszú 19. század „hosszú realitása” is véget ért. 1918-ra megkérdőjeleződött az is, ami addig megkérdőjelezhetetlen volt.

¹² Lásd Szabad György 1977: 166–199., illetve Hanák Péter 1985.

A magyar nacionalizmus és politikai kultúra látószöge

A magyar nacionalizmus axiómái

A kiegészésnek sok és sokféle hatása volt a modern magyar politikai kultúrára. Lássuk azokat, amelyek a leginkább meghatározónak bizonyultak.

A 19. század Magyarországon (is) alapvetően a nacionalizmus kora volt. 1848–1849 egyfajta politikai és érzelmi fordulóponttá vált: ekkor rögzültek azok az alapvető koordináták, amelyek mentén a magyar nemzeti gondolkodás politikai identitásként is meghatározta magát.

A reformkor és 1848–1849 tehát örökséget hagyott a magyar nacionalizmusra. Rögzült a magyar nemzetvallás, de bővíthető maradt. Azonnal beemelte önmagába a forradalmat és szabadságharcot, jellegadó személyiségei szinte azonnal helyet kaptak a nemzeti ikonosztázon. Petőfi körül legendárium alakult ki, Kossuth már 1848 őszére a nemzeti megváltó szerepébe került. 1848–1849 a nemzetvallás érzelmi gyűjtőpontjává vált – a hit tömegessé lett.¹³ Mindebből közvetlen politikai örökség is származott, méghozzá axiomatikus erővel. A magyar nacionalizmus nem megkérdőjelezhető alaptételévé vált Magyarország területi egysége, integritása. Ez több száz éven át nem létezett, de most axiómává vált.

A másik alaptétel az lett, hogy Magyarországot a magyaroknak kell uralni és irányítani.

A harmadik alaptétel szerint ez csak úgy érhető el, ha az ország független. De az intellektuálisan és érzelmileg logikusnak tűnő következtetés itt – a történelmi erőviszonyok okán – megbicsaklott. Megbicsaklott, mert a magyar nacionalizmus axiomatikussá vált tételein alapuló politikai kísérlet 1848–1849-ben a nemzetiségek egy részével polgárháborúhoz vezetett – bár őket a magyarok még képesek lettek volna legyűrni. De ami rosszabb: két nagyhatalom fegyveres beavatkozását is kiváltották. A Habsburgok és a Romanovok katonái ellen pedig esély sem volt.

A realitássá lett magyar nacionalizmus ekkor ütközött először frontálisan a rajta kívül létező realitással. A frontális ütközésből azonban nem következett az axiómák feladása. Az viszont igen, hogy 1848–1849 és az alaptételekhez társult erő, hűség és remény (a piros-fehér-zöld értékszimbolikája) képessé tette a magyar nacionalizmust arra, hogy elérje mindazt – majdnem mindazt –, amire vágyott.

Kiegészés és függetlenség

A „majdnem mindaz” az 1867-es kiegészés volt. Az ország területi egysége létrejött.

Magyarországot a magyarok uralták. Meg is mondták: élhetnek és élnek is itt nemzetiségek, de politikai értelemben csak magyar nemzet van.¹⁴

Viszont Magyarország nem lett független. A függetlenség hiánya több dimenzióban is megjelent. Az országnak közös uralkodója volt a Habsburg Birodalom többi részével. Nem volt saját

¹³ A nemzetvallás szimbolikus politikai vetületének egy részét, beleértve a Kossuth-kultuszt is, feldolgoztam. – *Gerő András* 2004.

¹⁴ 1868. évi 44. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában.

külpolitikája (egyébként ezt a 48-as szerkezet sem nagyon tette törvényesen lehetővé – az első felelős magyar kormánynak ténylegesen nem volt külügyminisztere). Nem volt önálló pénze, mert a Monarchia egészében azonos pénz volt. Közös volt a hadsereg, a magyar honvédség ennek csak kiegészítő részét képezte – bár azért létezett a magyar kormányban hadügyminiszteri poszt. A magyar gazdaság szimbiózisban élt Ausztriával, amiből egyébként inkább előnye, mint hátránya származott.

A kiegyezéssel a magyar nacionalizmus óriási sikert könyvelhetett el. Axiómái politikai érvényesítésében eljutott a lehetőségek szélső határáig – és stabilizálni tudta az eredményeket. Ehhez persze az is kellett, hogy maga alá gyűrje az ország lakosságának többségét kitévő, saját nemzetvallást és nacionalizmust kiépítő nemzetiségeket. S bár a magyarok fokozatosan számszerű többségbe kerültek Magyarországon, az itt honos nemzetiségek egy részének saját állami „hátvédje” lett: a románok mögött lett egy Románia, a szerbek mögött egy Szerbia. Árnyékok a magyar nacionalizmus sikerén.

A 67-es nacionalizmus energiáját és erejét a sikere adta: majdnem mindent elért abból, amit akart, és mindent elért abból, ami lehetséges volt. Az ország gazdaságilag fejlődik, a magyar kultúra virágzik. A nacionalizmus egyetlen dolga, hogy óvja mindazt, amit kívírt, amit elért. Sikere az igazolása. A függetlenség hiánya azonban egy ugyancsak főáramlattá váló, alternatív nacionalizmus kialakulását ösztönözte, amely önmagát – a hatalmon levővel szemben – ellenzékiként fogalmazta meg.

Az alternatív nacionalizmus

E mozgalom alapkövetelése a harmadik axiómára, a függetlenségre irányult. Közjogi ellenzékiségnek hívta magát, s így nevezték mások is. Valójában nacionalista ellenzékiség volt, formájában volt csak közjogi. Azzal érvelt, hogy a kiegyezés, a korlátozott szuverenitás nem elegendő, az a nemzet ügyének elárulása, s az 1848-as közjogi állapothoz kell ragaszkodni, ami – szerintük – azt jelentette, hogy Ausztria és Magyarország esetében csak az uralkodó személye közös, azaz csak a perszónalunió létezik. Különbőféle pártalakzataikat 48-asnak vagy függetlenséginek nevezték.

Ez a nacionalizmus látszólag lojális volt, hiszen elfogadta, hogy a Habsburg-ház uralkodik Magyarországon, s elhatárolta magát a trónfosztó 1849-től. Valójában olyasmit követelt, ami több ponton ütközött az egyéb politikai realitásokkal, de a magyar nacionalizmus más axiómáival is.

Először is, 1848 nem volt perszónaluniós állapot, hanem egy államjogilag igencsak kompromisszív helyzet, ami abból is látszik, hogy a kormánynak nem volt igazi külügyminisztere – még akkor sem, ha ők e megnevezést használták.

Másodszor, erősen kérdéses volt, hogy a nemzetiségi többséggel, illetve az egyes nemzetiségek mögött lévő nemzetállami háttérrel szemben mi garantálhatná a magyarok politikai szupremáciáját Magyarországon.

Harmadszor, 1848-nak volt tanulsága mind a Habsburgok, mind a magyarok számára, s a tanulságoknak a kölcsönös tudomásulvétele éppen a kiegyezéshez vezetett. Miért gondolták a függetlenségek azt, hogy a Habsburgoknak a kelleténél több, nekik pedig a kelleténél kevesebb tanulságot kell tudomásul venniük?

De ez csak a problémák egyik oldala volt.

Az alternatív nacionalizmus a hatalmi politikában teljesen használhatatlannak bizonyult. Története során egyszer került hatalmi-kormányzati pozícióba (1906 és 1910 között), s akkor sem ért

el kitűzött céljából semmit. Tökéletes politikai kudarcként írta be magát a történelembe. Viszont kiválóan értett ahhoz, hogy egyébként impotens politikai kultuszát közérzületté, meg nem kérdőjelezhető evidenciává emelje. Így teremtette meg saját realitását. Épített a magyar nemzetvállaláshoz kulturálisan kötődő „alul levő kutya”-érzetre. Úgy vélte, hogy még feljebb kerülhetnének, ha... Ha nem nyomnának el minket, nem Bécsből diktálnának mindent, és ehhez nem lennének partnerek olyan magyarok, akik rossz magyarok, azaz labancok. Az „underdog” helyzetérzékelésből erkölcsi kategória, a kompromisszumból nemzeti érdekfeladás lett.

A reformkorból eredeztethető „nemzethalál”¹⁵ motívumból – kompenzálásként – hamis, a magyarok erőpozícióját túlértékelő világkép fakadt. (Ennek volt vadhajtása a 30 milliós magyar birodalomról szóló ábránd is.)

A magyar nemzetvallást saját nacionalizmusukon átszűrve térítő vallássá kívánták tenni, s hatalmi helyzetben ennek gyakorlati megvalósítására is kísérletet tettek. Adminisztratív eszközökkel a nemzetiségeket is magyarítani akarták. Mondani sem kell, hogy politikailag teljes kudarccal és eredménytelenséggel övezte tevékenységüket – hacsak azt nem vesszük eredménynek, hogy a nemzeti-ségi nacionalizmusok még inkább megerősödtek.

Az érzelmi töltet

Az alternatív nacionalizmus legfőbb energiaforrását az érzelmi töltet biztosította. Ez több komponensből állt. Az ellenzékiesség önmagában is fontos volt, de ha ez még antihabsburgianus, azaz kuruc stigmát is kap, akkor a magyar függetlenségi tradíciók szakralizált sorába illeszthető.

A 48-asság kibontakozó kultusza mitologizálásra, diskurzusnyelvre, esztétizálásra ösztönzött – pontosabban szólva ilyen következménnyel járt. A mitologizálásra jó példa az 1849 utáni, az abszolutizmussal szembeni „passzív ellenállás” közhellyé vált, de soha nem bizonyított tétele. E szerint a forradalom leverését követő, tulajdonképpen az 1867-es kiegyezésig tartó időszakban a magyarok alig vállaltak részt az elnyomónak tartott állam működtetésében; így állva ki 1848–49 mellett.¹⁶ A történeti kutatás inkább cáfolja, mintsem megerősíti ezt a „tényt”, de nem is a tény, hanem a narratíva érdekes itt. Az elbeszélésmód rögzült, és így 1848–49, illetve az iránta tanúsított, erkölcsi normává tett hűség a magyar politikai identitás sarokpontjává válhatott. Ha pedig a nemzeti-politikai identitás maga 1848, akkor politikai nyelven „1848”-at kell beszélni – hozzá kell mérni mindent, és hozzá képest kell megítélni mindent. Így tehát viszonylag tág tér nyílt arra, hogy a közügyekről egyfajta 48-assággal lehessen beszélni, mi több: uralkodóvá is vált ez a beszédmód.

Az 1867 utáni függetlenségi ellenzék erejét nem az alternatív kormányzás egyébként nem létező lehetősége adta, hanem a diskurzusnyelv, amit kialakított és uralkodóvá tett. Erre a jelenségre az akkori köznyelv és a szakirodalom is a „közjogi ellenzék”, „közjogi ellenzékiesség” megnevezést használja, s egykori vitapartnereik – meg persze a történetírás is általában – természetlenségnek ítéli. Azért, mert nem értik, hogy a közjogi ellenzékiesség léte és szerepe nem a tényleges politikai hatalom működtetésére, hanem a virtuális nyelvi és lelki hatalom megszerzésére irányult, s ez sikerült is. A sikerhez az is kellett, hogy 1848 szakralizálódjon, kritika ne férjen hozzá, és így

¹⁵ A nemzethalál, azaz a félélem mozzanata Széchenyi István gondolkodásában éppúgy feltűnik, mint Vörösmarty Mihály Szózatában.

¹⁶ A tételt a történettudományban nagy hatással állította Berzeviczy Albert (Berzeviczy Albert 1921–1937).

egyfajta nemzetpolitikai-esztétikai kategóriává váljék: valami olyanná, ami szép, nemes, hősies, erkölcsös és így magyar.

A kiegyezés politikai artikulációja csak elvont elvszerűséget és sok pragmatizmust tudott maga mellé állítani, emocionális azonosulást nem. Ebben jelentős szerepe volt annak, hogy 1848 esztétizálását nem tudta megtörni, s az így szakralizálódó nemzeti mitológia ellenében megrekedt a gyakorlatiasság szintjén.

Helyesebb talán általánosabban is megfogalmazni ezt: a reformkorban sikerült a nemzeti és liberális értéktételezést egybefogni, de 1867 után nem sikerült a magyar nacionalizmust újrafogalmazni. Az egyik – opponáló – oldalra került a nemzeti artikuláció, a másik – a kormányzati – oldalra került az általában konzervatív kontextusú liberalizmus. A fikción alapuló és kellő politikai erőháttér nélküli nacionalizmus sikerrel erőltette rá a közpolitikára a maga tematizálását, miközben tartalmi igénye, a teljes szuverenitás megvalósítására képtelennek bizonyult. Az úgy-mond „67-es” gondolkodás így nem tudta megszerezni az érzelmi azonosulást, ami viszont liberalizmusának erejét is csökkentette. A nemzeti és liberális értékek találkozása egyre esetlegesebbé vált.

Mindazonáltal a rendszer komoly erőtartalékokkal rendelkezett. A fő politikai energiatartalékot az ország tényleges civilizatórikus fejlődése, az alkotmányos konszolidáltság és a liberalizmus kifutási esélyei adták. Mindezek együttese az 1890-es évek közepéig-végéig megfelelő hajtóerőként működött: az állam és az egyház szétválasztása, a nők továbbtanulási lehetőségének biztosítása, a választójog kis korrekciója egyfelől, a Millennium civilizatórikus reprezentativitása másfelől jól mutatta, hogy a liberalizmus és a fejlődés összehangolódása meddig volt képes eljutni. A liberalizmus és így a 67-es rendszer kifulladás nem 67-tel, hanem a századvéggel-századelővel következett be. Az addigra felgyűlő problémákat, főként a társadalmi és nemzetiségi kérdéseket, csak egy erőteljesen újrafogalmazott és kellő hatalmi háttérrel rendelkező magyar nacionalizmus lett volna képes úgy-ahogy kezelni. Az újrafogalmazás azonban nagyrészt elmaradt, vagy/és a politikai periférián történt csak meg.

Akik e feladatokat félig sem tudták megoldani – többek között éppen ebben állt az újrafogalmazás csődje –, vagy belemerevedtek az állagörzésbe, vagy a kiegyezésen verték le, arra terheltek rá saját válaszképtelenségüket, politikai impotenciájukat. A kiegyezés demonizálás tárgya lett, az eredendő bűn forrásaként rögzült.

Sokat tett ezért az igaztalan ellenségképzés technikáját páratlan professzionalizmussal alkalmazó, emigrációban élő Kossuth is, akire előszeretettel hivatkoztak itthoni, nagyrészt sekélyes követői. A követők ugyanis átvették a 67 mint eredendő bűn tételt. Kossuth – felismerve saját szakralizáltságát és a politikai tér hiányát – önmagát a vátesz pozíciójába helyezte, és a trónfosztásos, teljes függetlenségi álláspontot képviselte. Ezért mindig hangsúlyozta az itthoni függetlenségiektől való különállását. Saját nacionalizmusához demokratikus politikai értékeket társított, amelyek tompították az általa is létrehozott nacionalizmus két axiómájának: a magyar szupremáciának és az ország területi integritásának reálpolitikai értelemben egyre nehezebben vállalható tételét. Végeredményben maradt a hajthatatlan függetlenségi, Habsburg-ellenes kritikai álláspont. A Kossuth által kiváltott érzelmi hatást nem befolyásolta emigrációs reálpolitikai elszigeteltsége – ahogy 48 zászlóra tűzése kapcsán, úgy Kossuth esetében sem számított a tényszerűség.

Az érzelmi azonosulás oly erős volt, hogy a kiegyezés utáni korszak választásai során a magyarok területen általában a függetlenségi nacionalizmus szerzett többséget.¹⁷ A dualista kor-

¹⁷ A választási eredményeket térképen is összegeztem: *Gerő András* 1997: 189.

szak tizenegy választása alapján kijelenthető, hogy Magyarországon főként a nemzetiségi szavazók tartották fent az adott, kiegyezési politikai struktúrát. Ez logikus, hiszen egy nemzetiségi szavazó számára a 48-asságból származtatott függetlenségi retorika sokkal fenyegetőbb nacionalista olvasatot hordozott, mint a 67-es, helyzetéből következően visszafogottabb magyar politika. Így sok esetben a két rossz közül a kisebbik rosszat választották. Ezzel legitimáltak valamit, amit történetírásuk, illetve a később hegemon helyzetbe került saját nacionalizmusuk úgy állított be, mintha semmi közük sem lett volna hozzá.

Az egykoron jól működő érzelmi erőhöz azonban kellett a 67-es nacionalizmus érzelmi sívársága is. A 67-esek „csak” a reálisan elérhetővel tudtak érvelni, gazdasági előrehaladásról és civilizatórikus vívmányokról tudtak beszélni, ám érzelmi identitást nem tudtak teremteni.

A kompromisszumot – úgy tűnik – nem lehet szeretni. El lehet fogadni, de nehéz vele azonosulni.

Következmények

A helyzet többféle következménnyel járt.

Először is, mindenki megpróbált pragmatikusan viselkedni, mert a konszolidált reálpolitikai tér ezt a magatartást részesítette előnyben. A függetlenségi oldal sem rúgta fel a kereteket, ő is kompromisszumot kötött. Szavakban nem, de tettekben igen.

Másodszor, a magyar világ szerves részévé vált a kételkedés. A magyarok józanul elfogadták azt, ami van, de néhány pohár bor után már éltették Kossuthot. Éljen Ferenc József, éljen Kossuth Lajos! – fogalmazódott meg a magyar nacionalizmus kétarcúságának gyakran elhangzó cre-dója.

Harmadszor, a racionalitás és az érzelmi azonosulás két ellentétes oldalra került, amiből az következett, hogy a nem ésszerűért lehetett lelkesedni, az ésszerűt viszont mindig le lehetett szólni. Úgy is fogalmazhatnánk: a létezőt mindig lehetett kevésre, és az imagináriust, a képzel-tet lehetett nagyra tartani. Ez módot adott arra, hogy – *Arany László* kifejezésével, aki egyébként megalkotta a délibábok hősét, Húbele Balázst – kulturálisan elfogadott legyen a „panasz egyhangú bűvása”¹⁸ (amit más szóval hívhatunk panaszskultúrának is).

Negyedszer, a magyar nacionalizmus ágainak együttélése ellehetetlenítette azt, hogy közösen vagy akár külön-külön megújuljanak. Képletesen szólva: „fogták egymást”, és így nem tettek lehetővé azt, hogy az axiómákat a változó kor változó igényei mentén újragondolják. A 67-es nacionalizmus állagőrzésbe merevedett, a 48-as belesavanyodott saját politikai impotenciájába. Ez nem ösztönzött a részben közösen vallott alaptételek revideálására, hanem csak arra, hogy az érzelmi és politikai deficitet mindkét fél hajthatatlansággal kompenzálja. (Jól jelzi ezt, hogy amikor Károly császár és király 1918 októberében a Monarchia végnapjaiban meghirdette a megkéssett föderatív átalakulást, ezt – az itt összeérő 67-es és 48-as magyar nacionalizmus miatt – csak Ausztriára nézvést deklarálhatta.)

Fogták és nem engedték el egymást, de energiájukat is elpazarolták erre.

¹⁸ *Arany László* 1960: 288.

Ötödször, a nacionalizmus mindkét ágának volt társadalmi-nemzeti hozadéka is. A magyar nemzetvallás térítőként nem működött, de önkéntes „betérésként” sok embernek adott lehetőséget arra, hogy identitásában magyarrá váljon. A német nyelvű Budapest főként magyarul beszélő várossá vált. A német és cseh munkások magyarrá lettek. És magyarrá váltak a zsidóság tömegei is – részben ennek tudható be, hogy 1900 után a magukat magyarnak vallók némileg többségbe kerültek az egykori Magyarországon.

A legfontosabb következmény azonban mégiscsak az volt, hogy a magyar nacionalizmus belavírozta magát egy olyan intellektuális és politikai térbe, ami egyre több ponton tette lehetővé a frontális ütközést a rajta kívüli realitással. Így olyan realitássá vált illúzió lett, ami rugalmasságát is elvesztette.

Források

1868. évi 44. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában.

Hivatkozott irodalom

- Aldrich, Robert (ed.):* The Age of Empires. London 2007.
- Arany László:* A magyar politikai költészetéről. In: Arany László válogatott művei. Szerk. Németh G. Béla. Budapest 1960. 248–289.
- Berzeviczy Albert:* Az abszolutizmus kora Magyarországon. I–IV. kötet. Budapest 1921–1937.
- Cieger András (szerk.):* A kiegyezés. Budapest 2004.
- Deák István:* The Lawful Revolution. Louis Kossuth and the Hungarians. 1848–1849. New York – London 1979.
- Diószegi István:* Bismarck és Andrássy. Budapest 1998.
- Galántai József:* Magyarország az I. világháborúban. 1914–1918. Budapest 1974.
- Gerő András (szerk.):* A Monarchia kora – ma. Budapest 2007.
- Gerő András:* Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből. Budapest 2004.
- Gerő András:* The Hungarian Parliament (1867–1918). A Mirage of Power. New York 1997.
- Good, David F.:* The Economic Rise of the Habsburg Empire. 1751–1914. Berkeley – Los Angeles – London 1984.
- Hanák Péter:* Historizálás és történetiség a kiegyezés vitájában. In: *Hanák Péter:* Magyarország a Monarchiában. Budapest 1975. 157–222.
- Hanák Péter:* Jászai Oszkár dunai patriotizmusa. Budapest 1985.
- Hobsbawm, Eric J.:* A birodalmak kora. Ford. Baráth Katalin. Budapest 2004.
- Kann, Robert A.:* A History of the Habsburg Empire 1526–1918. Berkeley – Los Angeles – London 1974.

- Kissinger, Henry A.*: A World Restored Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace. 1812–1822. Boston 1954.
- Kosáry Domokos*: Napóleon és Magyarország. Budapest 1977.
- Kosáry Domokos*: A magyar és európai politika történetéről. Budapest 2001.
- Kovács Endre*: A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak. Budapest 1967.
- Lukács Lajos*: Az olaszországi magyar légió története és anyakönyve. 1860–1867. Budapest 1986.
- Ormos Mária*: Padovától Trianonig. 1918–1920. Budapest 1983.
- Reden, Alexander Sixtus von*: Az Osztrák–Magyar Monarchia. Történelmi dokumentumok a századfordulótól 1914-ig. Budapest–Salzburg 1989.
- Romsics Ignác (szerk.)*: Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Tanulmányok. Budapest 1995.
- Szabad György*: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Budapest 1977.
- Szabad György*: Az önkényuralom kora (1849–1867). In: Magyarország története. 1848–1899. 6/I. Szerk. *Kovács Endre*. Budapest 1979. 439–694.
- Taylor, A. J. P.*: The Habsburg Monarchy. 1809–1918. A History of the Austrian Empire and Austria–Hungary. London 1990. 233–251.
- Vacha, Brigitte (Hrsg.)*: Die Habsburger. Eine Europäische Familiengeschichte. Graz 1992.
- Wertheimer Ede*: Gróf Andrássy Gyula élete és kora. II. Budapest 1910.